

Železná opona v Československu

Cestování z poválečného Československa

Právo cestovat do zahraničí nebylo po skončení druhé světové války obnoveno v předválečném rozsahu, a to jak z politických, tak ekonomických důvodů. Jako argument sloužila státní branná pohotovost (v českých zemích do konce roku 1945, v některých slovenských oblastech o jeden až dva roky delší) a nedostatek deviz¹. Cestovní pasy byly dle dočasné instrukce ministerstva vnitra z roku 1946 vystavovány k soukromým cestám pouze v mimořádných případech a pro vycestování z pracovních důvodů bylo nutné získat doporučení. *V ostatních případech měla policejní ředitelství vystupující jako pasové úřady první instance žádosti občanů o cestovní pas zamítat s odůvodněním, že cestou by byl ohrožen důležitý hospodářský zájem republiky, tj. zcela novou a současně velmi problematickou interpretací §7 odst. 1, písm. d) zákona o cestovních pasech.*²

Po únoru 1948 došlo ke zpřísnění kritérií a byla zavedena jednorázová výjezdní povolení.³ Nová legislativa byla ovšem přijata až v březnu 1949, přičemž zákon o cestovních pasech (č. 53/1949 Sb.) výslovně určoval, že na vydání pasu nemají občané Československa právní nárok. V březnu 1949 bylo zároveň přijato vládní usnesení, podle něhož neměly být cesty do zahraničí k soukromým účelům vůbec povolovány, o výjimkách rozhodovalo ministerstva vnitra a v letech 1950–1953 ministerstvo národní bezpečnosti.⁴

Do října roku 1948 byl přechod státní hranice bez cestovního pasu považován pouze za přešůpek, zatímco dle § 40 zákona na ochranu republiky (č. 231/1948 Sb.) bylo *neoprávněné opuštění území republiky a neuposlechnutí výzvy k návratu*⁵ považováno za trestný čin, za nějž hrozil nepodmíněný trest až pěti let odnětí svobody.⁶ Za porušení zákona

¹ Vázané devizové hospodářství bylo potvrzeno devizovým zákonem č. 92/1946 Sb.

² RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. ÚSD AV ČR, Praha 2012, s. 10–11.

³ Tamtéž, s. 12.

⁴ Tamtéž.

⁵ *Československý občan, který v úmyslu poškodit zájem republiky opustí neoprávněné území republiky nebo ve stejném úmyslu neuposlechně výzvy úřadu, aby se v přiměřené lhůtě, kterou mu úřad určí, na území republiky vrátil, bude potrestán těžkým žalářem od jednoho do pěti let.* Zákon č. 231/1948 Sb.

⁶ Tamtéž.

o cestovních pasech (č. 53/1949 Sb.), jehož součástí byla i povinnost překračovat státní hranice pouze s cestovním pasem, hrozil správní přestupek a pokuta do 50 000 Kč; výjimku tvořily činy, které byly *přísněji trestné*.

Politická realita naznačovala, že se občané, kteří měli jiný názor na politický režim či formu vlády, změnili z názorových oponentů na nepřátele. Přičemž aby nemohli uniknout do demokratických států, byla postupně vytvořena represivní složka Pohraniční stráž (PS) a byly uzavřeny jihozápadní úseky státní hranice s Německou spolkovou republikou (tehdy používaný název státu se zkratkou NSR) a Rakouskem. Nově vybudovaná železná opona nebyla ale namířena jen proti politickým odpůrcům, ale proti všem občanům československého státu. Režim nechtěl dovolit, aby obyvatelé Československa mohli domácí politický systém porovnávat se systémy na Západě, protože potřeboval loajální a levnou pracovní sílu, kterou mohl ekonomicky využívat a systematicky kontrolovat. Dobrým příkladem dopadů jiné strategie komunistického režimu k pohybu obyvatelstva je vývoj v Německé demokratické republice (NDR), kde před postavením berlínské zdi v roce 1961 dosáhl odliv občanů NDR do NSR masových rozměrů – NDR tehdy opustila jedna šestina obyvatel (tři miliony lidí).⁷ V tomto případě je však třeba samozřejmě zohlednit i příbuzenské vazby, absenci jazykové bariéry apod.

Hraniční pásma a omezení pohybu osob

Ministr národní bezpečnosti v souvislosti se zákonem o ochraně státních hranic (č. 69/1951 Sb.) vydal v listopadu 1951 tajný rozkaz, kterým vydával prováděcí předpisy k uvedenému zákonu. Šlo o šest předpisů, které se týkaly především ustanovení pohraničního pásma (vyhlášení zakázaného a hraničního pásma) na území pohraničních okresů při hranici s Bavorskem a Rakouskem⁸ a přemísťování osob z těchto pásem, dále se týkaly hraničního pásma Jáchymov a uzavřeného území Slavkov, povolování vstupu příslušníků SNB a Sboru uniformované vězeňské stráže (SVS) do hraničního a zakázaného pásma aj.

Již dne 1. dubna 1950 bylo výnosem ministerstva vnitra zřízeno hraniční pásmo pro okresy Jáchymov, Kraslice, Aš, Cheb, Mariánské Lázně, Tachov, Horšovský Týn, Domažlice, Klatovy, Sušice, Vimperk, Prachatice, Český Krumlov, Kaplice, Trhové Sviny, Třeboň, Jindřichův Hradec, Dačice, Moravské Budějovice, Znojmo, Mikulov, Břeclav, Malacky,

⁷ PARTOS, Gabriel: *Studená vojna očami východu a západu*. PTK-Echo a M-Press, Bratislava 1994, s. 42.

⁸ Jednalo se o okresy Karlovarského, Plzeňského, Českobudějovického, Jihlavského, Brněnského a Bratislavského kraje.

Skalica, Bratislava-město, Bratislava-venkov. Tato opatření zasáhla více než 300 obcí a osad.⁹ Hraniční pásmo mělo hloubku dva až šest kilometrů, výjimečně až dvanáct kilometrů, kolmo na hraniční čáru a vstup do něj označovaly bílé cedule s červeným nápisem: *Pozor – Hraniční pásmo – Vstup jen na povolení.*¹⁰

Zakázané pásmo bylo skutečným „pásmem smrti“ bez lidských obydlí, kam mohli vstupovat jedině přísně prověřené osoby v doprovodu pohraniční hlídky. Jeho vnější hranicí byla státní hranice, vnitřní hranicí, která probíhala v hloubce maximálně dvou kilometrů od státní hranice, tvořily drátěné zátarasy. Zakázané pásmo označovaly bílé cedule s černým nápisem: *Pozor! Zakázané pásmo, vstup zakázaný!* V dostatečné vzdálenosti před těmito cedulemi byla tzv. nástražná osvěcovadla, která měla upozornit na utečence ještě před jejich přiblížením se k drátěnému zátarasu.¹¹

Ze zakázaného pásma se museli vystěhovat všichni jeho obyvatelé a vstupovat do něj mohla jen Pohraniční stráž. Z hraničního pásma se musely postupně vystěhovat tzv. nespolehlivé osoby¹² a osobám starším 15 let byl vstup či pobyt dovolen jen na základě povolenek či propustek. Obyvatelé trvale žijící v pásmu museli disponovat povolenkou pro trvalý pobyt v hraničním pásmu, která byla vyznačená v občanském průkazu a udělovalo ji okresní velitelství národní bezpečnosti *podle bydliště žadatele, na základě pečlivého a důkladného prověření podle směrnic vydaných MNB – velitelem VB.* Návštěvníci či brigádníci museli pro přechodný pobyt v hraničním pásmu získat časově omezenou propustku, přičemž důvody pro její vydání byly specifikované.¹³ Vydávání propustek vyřizovalo ministerstvo národní bezpečnosti – velitelství VB v Praze (v případě zaměstnanců ústředních úřadů), krajské velitelství národní bezpečnosti (pro zaměstnance státní správy

⁹ KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960. Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945.* ÚSD AV ČR – Prius, Brno 2006, s. 27–28.

¹⁰ ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

¹¹ JÍLEK, Tomáš – JÍLKOVÁ, Alena: *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989.* Baset, Praha 2006, s. 30–32.

¹² Výnos ministerstva vnitra o přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma (č. j. 478-taj 1951|sekr.) spolehlivost, resp. nespolehlivost nijak nedefinuje. Je ale zřejmé, že se pojem týká politické orientace – „...musí být obydleno spolehlivými a lidově demokratickému zřízení oddanými občany.“ ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

První obecnou definici nespolehlivých osob jakožto tzv. bývalých lidí přináší až v lednu 1959 Rozkaz ministra vnitra č. 1 – Rozpracování, pozorování a evidování „bývalých lidí“.

¹³ *Důvodem pro vstup do hraničního pásma je zejména zaměstnání, pracovní (služební) cesta, pravidelný přechod (přejezd) po cestě v hraničním pásmu, provádění zemědělských prací, výkon zdravotnického povolání, naléhavé důvody soukromé povahy... Vstup do hraničního pásma za účelem rekreace není dovolen.* ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

a jiných orgánů s celostátní působností) nebo velitelství národní bezpečnosti dle místa bydliště či pracoviště (v ostatních případech).¹⁴ Povolovací řízení bylo poměrně náročné, součástí žádosti muselo být také doporučení zaměstnavatelů.¹⁵ Úplnou samozřejmostí byly kontroly osob ve vlacích a autobusech, které projížděly hraničním pásmem. Příslušníci PS navíc pravidelně kontrolovali osoby, které v pásmu vystupovaly.

V hraničním pásmu bylo zakázáno se zdržovat po setmění mimo veřejné cesty či železniční trať, dále bylo zakázáno pořizovat fotografie nebo filmové snímky nebo provádět zeměměřičské práce či mapování. Zároveň okresní národní výbory měly v hraničním pásmu a dvoukilometrovém okruhu směrem do vnitrozemí odstranit *všechny orientační pomůcky, které by mohly usnadnit zejména cizím osobám přechody přes státní hranici*. Toto opatření se týkalo i cedulí s názvy obcí i ukazatelů se vzdálenostmi. Výjimkou byly cedule na silnicích vedoucích k oddělením pasových kontrol a názvy železničních stanic.¹⁶

Vstup do hraničního nebo zakázaného pásma bez povolení byl považován za přestupek (i v případě, pokud nešlo o úmysl), stejně tak včasné nevrácení propustky (do 48 hodin po uplynutí doby její platnosti nebo po skončení cesty). Pokud byl ovšem někdo v pásmu *přistižen při pokusu tam záludně nebo lstivě vniknout, o tom lze přepokládat, že má v úmyslu bez povolení přejít státní hranici (opustit republiku)*.¹⁷ Taková událost pak byla kvalifikována jako pokus o trestný čin opuštění republiky (trestaný odnětím svobody až na pět let), nebo jako pokus o velezradu či vyzvědačství (v obou případech trestaný až smrtí). Trestní stíhání za spolupachatelství hrozilo všem, kdo zadrženým osobám pomáhali *k usnadnění jejich trestného činu opuštění republiky*.¹⁸

Od listopadu 1951 do konce dubna 1952 se uskutečnilo přesídlování obyvatelstva ze zakázaného pásma. Nejvíce přesídlenců bylo v Karlovarském (164 rodin), Plzeňském (73) a Českobudějovickém kraji (80). Celkově se přesídlení dotklo 448 rodin, tj. asi 1600 osob.¹⁹ Další kategorií bylo přemístění „nespolehlivých osob“ ze širšího hraničního pásma, to se

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ V případě zaměstnanců ústředních úřadů a ústředních orgánů národních či státních podniků musel doporučení podepsat ministr či jeho náměstek, vedoucí úřadu nebo vedoucí podniku a vedoucí kádrového odboru atd. Tamtéž.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ KOVAŘÍK, David. *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960*, s. 40.

týkalo asi 826 dalších rodin, tj. cca 3000 osob.²⁰ Velká část přesídlenců se usadila v obcích nejbližší za zakázaným pásmem. Lidé si mohli ponechat svůj původní majetek ve vlastnictví, ale nemohli jej dále využívat, proto většinou využili náhradu od státu: *Za majetek převzatý státem se poskytovala náhrada všem přesídlencům, ať se jednalo o osoby spolehlivé, či označené jako „státně nespolehlivé“.*²¹

V souvislosti s vytyčením zakázaného pásma v prostoru hranice s NSR, Rakouskem a později i NDR a jeho úpravou začal v roce 1952 dlouhý a finančně náročný²² proces demolice a likvidace ruin a domů. Jeho cílem bylo získat stavební materiál a zpřehlednit zakázané pásmo pro účely PS. V roce 1957 začaly demolice i v hraničním pásmu, které se nepodařilo dle původního plánu dosídlit, resp. kvůli špatné dostupnosti z těchto vsí noví obyvatelé brzy odešli. Zbouráno bylo 440 domů.²³ Celkem bylo do roku 1960 srovnáno se zemí 50 000 budov.²⁴

V rámci demolic byly v pohraničí zničeny také nesmírně cenné historické památky, v zakázaném pásmu byly zbořeny všechny kostely. Ty byly vnímány jako symboly kultury původního odsunutého německého obyvatelstva. V hraničním pásmu byla zbořena jen část kostelů, zbytek chátral či sloužil jako opěrné body PS (pozorovatelný, střílný). Největší demolice vsí a tudíž i hřbitovů a kostelů probíhaly při západní hranici na území Českého lesa (horšovskotýnská a tachovská oblast), zatímco odlišná situace byla na Domažlicku. Tam bylo zakázané pásmo poměrně úzké a hraniční pásmo obývali starousedlíci, proto tam významné kostely nezanikaly. Mezi nejvýznamnější zničené památky patří např. barokní kostel v Hamrech či kostel sv. Jiří v Lučině. Likvidace se nevyhnula ani vyhlášeným památkám, již byl právě i jmenovaný kostel v Lučině.²⁵

Pohraniční stráž

Střežení státní hranice bylo před únorem 1948 v kompetenci pohraničních útvarů Sboru národní bezpečnosti (SNB) a Finanční stráže (FS), jejichž činnost včetně použití zbraně na hranici vycházela ze zákona o národní bezpečnosti (č. 149/1947 Sb.). Od roku 1949 se

²⁰ Tamtéž, s. 41, resp. *Národní archiv*, f. Ministerstvo vnitra – tajné, karton 25, signatura T-P 978, inv. č. 1279. Závěrečná zpráva o zhodnocení akce přesídlení osob ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma z roku 1952.

²¹ KOVAŘÍK, David. *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960*, s. 41–42.

²² Náklady na demolici jedné budovy se pohybovaly kolem 4 000 Kčs, demolice vsí přišla na cca 160 000 Kčs. PROCHÁZKA, Zdeněk: *Zapomenutá paměť místa. In Proměny sudetské krajiny*. Antikomplex, 2006, s. 83.

²³ Tamtéž, s. 83–84.

²⁴ KOVAŘÍK, David. *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960*, s. 66.

²⁵ PROCHÁZKA, Zdeněk: *Zapomenutá paměť místa. In Proměny sudetské krajiny*, s. 86–91.

z pohraničních útvarů SNB vytvořila Pohraniční stráž Sboru národní bezpečnosti (PS SNB) jako výkonný orgán ministerstva vnitra. V červenci téhož roku byly vydány *Prozatímní služební směrnice PS SNB*, v nichž hlavní úlohou PS bylo státně bezpečnostní zajištění státní hranice; konkrétně *úlohou členů PS je zajistit a střežit SH a likvidovat vše, co směřuje proti lidově demokratickému státnímu zřízení a vůbec všechno, co je proti bezpečnosti republiky po stránce vnější i vnitřní*. Dále směrnice stanovovaly, že *PS musí rovněž všemi možnými způsoby zabránit ilegálním přechodům osob do ciziny, tj. zadržet a zajistit jednotlivce i skupiny organizované i neorganizované, jež se pokusí o přechod SH*. Doplněné směrnice z července 1950 uvádějí mimo jiné, že *výkon služby PS vychází z těsné spolupráce s civilním obyvatelstvem a ostatními složkami SNB, hlavně Státní bezpečnosti...*²⁶

Podle vzoru sovětských Pohraničních vojsk Lidového komisariátu vnitřních záležitostí neboli NKVD se od roku 1951 začal v Československu budovat model vojenského systému střežení hranice. Ten ve své podstatě zůstal beze změn až do listopadu 1989. Byla vytvořena Pohraniční stráž ministerstva národní bezpečnosti a zároveň se postupně začalo připravovat hermetické uzavření hranice tzv. ženíjně-technickým zabezpečením.

Cílem příslušníků PS, kteří pronásledovali jakoukoli osobu, jež se snažila dostat nedovoleným způsobem přes hranici, bylo zadržet ji, a pokud to nebylo možné, měli ji usmrtit: *Po překonání elektrifikovaného drátěného zátarasu pokračuje hlídka v usilovném pronásledování až do zadržení nebo likvidování narušitele.*²⁷ Stejně tak v případě, že byl někdo při pokusu překonat hranici zasažen elektrickým proudem, bylo střežení uzavřené hranice nadřazené záchraně lidského života: *Narazí-li hlídka při kontrole drátěného zátarasu na narušitele nebo jinou osobu, která byla zasažena elektrickým proudem a jeví známky života, žádá smluveným signálem „vypnutí proudu“ a dalším signálem „vyslání eskortní hlídky“.* *Do příchodu této hlídky střeží narušitele i s přilehlým prostorem.*²⁸

Dne 11. července 1951 schválilo Národní shromáždění zákon o ochraně státních hranic (č. 69/1951 Sb.), jímž příslušníci Pohraniční stráže získali stejná práva a stejné povinnosti jako příslušníci armády a při plnění svých pravomocí měli právně postavení příslušníků SNB. V zákoně byla dále ustanovena povinnost, kterou si režim vynucoval

²⁶ *Archiv bezpečnostních složek* (dále jen *ABS*), Dosud nezpracované archivní fondy útvarů Pohraniční a Vnitřní stráže, Pohraniční útvary SNB. č. j. 900-8 taj. /49-III. Prozatímní služební směrnice PS SNB; ABS, č. j. 1949 taj./1950; Směrnice pro výkon služby Pohraniční stráže.

²⁷ *ABS*, f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (2357), k. 103, Rozkaz velitele Pohraniční a Vnitřní stráže č. 0090/1953 z 12. června 1953. Příloha č. 5. Výkon služby k ochraně státních hranic – na elektrickém zařízení ochrany státních hranic /EZOH/.

²⁸ Tamtéž.

odpovědnost každého občana za ochranu hranice. Službu v PS měli vykonávat *pro její význam, odpovědnost a namáhavost vybraní příslušníci pracujícího lidu*, přičemž služba v PS byla započítávána jako služba v armádě. Zákon č. 69/1951 Sb. také stanovoval, že ministr národní bezpečnosti může zakázat vstup do určité oblasti státního území, např. do tzv. zakázaného hraničního pásma.²⁹

Navíc nařízením č. 70 ze dne 14. července 1951 ministr národní bezpečnosti Ladislav Kopřiva upravil právo příslušníků Pohraniční stráže použít zbraň. Nařízení přímo přikazovalo hlídkám PS překazít pokusy lidí o útěk přes hranici použitím střelné zbraně, pokud by nereagovali na jejich výzvu k návratu. Nad právo na lidský život byla tedy postavena ochrana hranice.³⁰

O několik měsíců později, v listopadu 1951 podal velitel Pohraniční stráže plk. Ludvík Hlavačka návrh na zřízení minových polí na úsecích hranice se západním Německem a Rakouskem.³¹ Na zabezpečení poměrně širokých zalesněných úseků navrhl Hlavačka umístit v terénu na hranici 70 kusů min na jeden kilometr čtvereční vybraných úseků, celkem 16 tisíc kusů min. V samotném textu návrhu stojí: *Kontrolní pásy a překážky, které jsou prováděny v zakázaném pásmu, umožní jednak kontrolu přechodu a ztíží nepříteli jeho postup při pronikání přes státní hranici, pronikání však nezastaví.*³² Návrh podzákoně normy a z něj citovaný text prokazuje kromě úmyslu zaminovat hranici i jednoznačné označení jakékoliv osoby, která se pokusí dostat nedovoleným způsobem z ČSR do Rakouska anebo západního Německa, bez jakýchkoliv důkazů automaticky za nepřítele.

Velmi brzy byly rozkazem velitele Pohraniční a Vnitřní stráže (PVS) genmjr. Hlavačky z 8. srpna 1953³³ z důvodu rozsáhlého a nepřehledného zaminování na uvedených úsecích hranice upraveny směrnice při vytváření minových polí, jejich udržování a odminování v případě takticko-operačního zájmu PS. Drastické opatření si do roku 1954 vyžádalo oběti na životech nejen u těch, kdo se pokusili o útěk, ale i samotných

²⁹ §10a.

³⁰ *Příslušník Pohraniční stráže použije při výkonu své pravomoci zbraně, zachovává potřebnou opatrnost: a) proti osobám, které na území republiky neoprávněně přešly nebo se po území republiky neoprávněně pokoušejí přejít státní hranice a na výstrahu se nezastaví; b) bez výstrahy, je-li zjevně podniknut útok proti příslušníku Pohraniční stráže, proti jiné osobě, proti stanovišti, které stráží, nebo proti sousednímu stanovišti; c) bez výstrahy k zamezení útěku osob zatčených, zadržovaných nebo nebezpečných pachatelů trestných činů, nelze-li jinak útěku zabránit; d) proti osobám, které se zprotiví služebním zákrokům příslušníka Pohraniční stráže, nelze-li jinak a přes výstrahu překonat odpor, směřující ke zmaření služebního zákroku.* Nařízení ministra národní bezpečnosti č. 70/1951 Sb., <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrceni-hranice/dokumenty/zakon69-70-1951.pdf>.

³¹ ABS, f. PS, karta 107, inv. j. 225. Minová pole – zřízení, 9. listopadu 1951, č. j. PS-0010870/11-OS-51.

³² Tamtéž.

³³ ABS, karta 103. Směrnice pro zřizování minových pásů u Pohraniční stráže, jejich udržování a odminování z 8. srpna 1953, č. j. PS- /10-OS-53.

příslušníků PS při výkonu služby, což byl hlavní důvod pro pozdější rozsáhlé, ale ne úplné odminování státní hranice v druhé polovině 50. let.

Ještě v roce 1952 došlo k zavedení vysokého elektrického napětí (4000–6000 voltů) do střední stěny trojstěnných hraničních zátarasů. Šlo o velmi nebezpečné opatření, protože ani z československé strany, ani ze strany sousedních států nebyla umístěna žádná výstraha o elektrickém proudu, čímž byly ohroženy i životy cizích státních příslušníků, kteří se do blízkosti elektrických drátů dostávali mnohdy náhodou. V polovině 60. let bylo používání elektrického proudu v hraničních zátarasech ukončeno.

„Vyšetřování“ případů lidí usmrčených na státní hranici bylo paradoxně svěřováno samotné Pohraniční stráž. Zdokumentování incidentu rukou nakresleným „situačním náčrtkem“ bylo příznačným postupem při tzv. šetření velitele brigády ve vlastní režii Pohraniční stráže. I kdyby to jakkoli odporovalo faktům, výsledkem „vyšetřování“ případů usmrčených nebo zraněných nemohla být trestní odpovědnost pohraničnicků. Následné obvinění mrtvého utečence z pokusu o trestný čin nedovoleného opuštění republiky už bylo v režii Státní bezpečnosti (StB). Navíc od roku 1958 bylo rozkazem ministra vnitra Rudolfa Baráka³⁴ stanoveno, že vyšetřování trestného činu opuštění republiky podle § 95 trestního zákona jednoznačně spadá do kompetencí vyšetřovatelů StB, čímž byla v podstatě potvrzena dosavadní praxe.

Cestovní pasy a potřebná povolení k vycestování

Zatímco na mezinárodní scéně Československo jako jeden ze zakládajících členů Organizace spojených národů hlasovalo 10. prosince 1948 pro přijetí Všeobecné deklarace lidských práv,³⁵ v domácím prostředí byly postupně přijímány zákony a opatření, která lidská práva místních obyvatel omezovala.

Dne 23. února 1948 zrušilo Ministerstvo vnitra ČSR platnost veškerých cestovních pasů vydaných do tohoto dne a následně byl od dubna 1949 účinný zákon o cestovních pasech (č. 53/1949 Sb.), jímž byl všem občanům Československa odňat právní nárok na vydání cestovního dokladu. Rovněž následujícími zákonnými úpravami byla pro občany Československa výrazně omezena svoboda cestování. Zákon o cestovních dokladech z roku 1965 stanovoval v § 4, že *vydání cestovního dokladu může být odepřeno občanům,*

³⁴ ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 518, RMV ČSR č. 9/1958. Vyšetřování tr. činů opuštění republiky podle § 95 tr. zákona.

³⁵ Informační centrum OSN v Praze, *Všeobecná deklarace lidských práv* <http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf> (podle stavu ke dni 16. 5. 2013).

jejichž cesta do ciziny by nebyla v souladu se státními zájmy, a dále například těm, kteří při pobytu v cizině svým jednáním poškodili dobré jméno Československé socialistické republiky.³⁶ Ze stejných důvodů mohl být už vydaný cestovní doklad odňat nebo mohla být omezena jeho platnost.

Kromě krátkého období po vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa v roce 1968, kdy bezpečnostní orgány na hraničních přechodech přistupovaly k občanům benevolentněji, omezovaly svobodu cestování další zákonné a podzákonné normy. Vládním nařízením č. 114/1969 Sb., které reagovalo na posrpnovou emigrační vlnu, byla přijata ustanovení, která nad rámec zákona č. 63/1965 Sb. rozšiřovala důvody pro nevydání cestovního pasu.³⁷

V následujících letech tzv. normalizace byli občané Československa při snaze vycestovat do nesocialistických států omezováni a šikanováni dalšími prováděcími předpisy k zákonu o cestovních dokladech. Kromě toho museli měsíce před vycestováním³⁸ požádat Československou státní banku o přidělení a následný odprodej cizí měny (tzv. devizový příslib), na nějž neexistoval právní nárok. Získání příslibu bylo problematické a často spojené s intervencí osob ze stranického prostředí na různých úrovních ve prospěch žadatele, resp. přímo s korupcí. Držení cizí měny, resp. její vývoz do zahraničí, bez patřičných povolení devizové zákony zakazovaly.³⁹

Po kladném vyřízení devizového příslibu mohl žadatel vyplnit formulář žádosti vydání výjezdní doložky k cestovnímu pasu, pokud pas žadatel nevlastnil – požádal rovnou i o jeho vydání. Jak žádost o devizový příslib, tak tu o výjezdní doložku musel potvrdit zaměstnavatel či vedení školy. U mužů v branném věku musela navíc žádost o doložku potvrdit také okresní vojenská správa.⁴⁰ Výjezdní doložku vydávala československým občanům Správa pasů a víz (SPV), která byla součástí Sboru národní bezpečnosti. O vydání pasů či doložek rozhodovaly

³⁶ Zákon č. 63/1965 Sb.

³⁷ *Vydání cestovního dokladu mohlo být občanům odepřeno, pokud se jednalo o cestu: a) do států, s kterými Československá socialistická republika neudrží diplomatické styky; b) k návštěvě státního občana Československé socialistické republiky, který se zdržuje v cizině bez povolení československých úřadů; c) občana, proti kterému je veden výkon rozhodnutí pro neplnění vyživovací povinnosti nebo neplnění finančních závazků vůči státu nebo socialistické organizaci; d) občana, jehož jednání nasvědčuje tomu, že hodlá zůstat v cizině po uplynutí doby povoleného pobytu v cizině; e) která není devizově kryta; f) bez příslibu deviz, s výjimkou cest za příbuznými v pokolení přímém, sourozenci a manžely, nejde-li o případ uvedený pod písm. a) až d).* Vládní nařízení, jímž se stanoví, ve kterých případech může být vydání cestovního dokladu odepřeno (č. 114/1969 Sb.).

³⁸ Žádosti bylo možné podávat zpravidla jednou ročně během ledna. RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, s. 21.

³⁹ Zákon o vázaném devisovém hospodářství (č. 92/1946 Sb.), Zákon o devisovém hospodářství (č. 107/1953 Sb.), Zákon o devizovém hospodářství (č. 142/1970 Sb.).

⁴⁰ RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, s. 21.

krajské úřadovny SPV, ty na okresní úrovni sloužily jen jako sběrná a výdejní místa.⁴¹ Vydání pasu či doložky bylo tedy možné odmítnout komukoliv, koho tehdejší úřady považovaly za „politicky nespolehlivého“, nebo „jen“ na základě libovůle svých pracovníků.

Českoslovenští občané neměli v 70. a 80. letech jistotu vycestování ani v případě cest do socialistických států. Odlišně byl totiž posuzován zájem o cestu do Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ), která v 80. letech benevolentním přístupem svých úřadů umožnila mnohým československým občanům emigraci právě přes své území.

Emigrační vlny

Mezi léty 1950 až 1989 činil migrační úbytek⁴² způsobený ilegálním vystěhovalectvím v českých zemích 485 000 osob (celkový migrační úbytek byl 556 000 osob).⁴³ Dle oficiálních dat československých úřadů ztratily oproti tomu české země v tomto období jen 70 667 osob.⁴⁴

Data týkající se úspěšnosti útěků do zahraničí nejsou k dispozici. Výjimku tvoří údaje za léta 1948–1951, kdy se útěk podařil 11 734 osobám z celkového počtu 20 450 občanů Československa, kteří se v daném období o útěk pokusili.⁴⁵ Po vybudování funkčního ženině-technického zabezpečení v první polovině 50. let Pohraniční stráž významně snížila úspěšnost útěků přes „zelenou hranici“.⁴⁶

Od 60. let počet pokusů o útěk v souvislosti s nárůstem možností legálního vycestování poklesl. Rozsáhlá emigrační vlna přišla v krátkém období po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968, což historik Jan Rychlík komentuje takto: *Zda faktické otevření hranic bylo důsledkem chaosu a neexistence jasných rozkazů, nebo naopak šlo o cílevědomou činnost příslušníků pasových kontrol, dokonce snad o výsledek interního pokynu reformně orientovaného ministra vnitra Josefa Pavla, nelze na základě dochovaných a přístupných archivních materiálů říci.*⁴⁷ Československé úřady vyzývaly posrpnové emigranty či osoby, které se včas nevrátily ze zahraničních pobytů,

⁴¹ Tamtéž, s. 22.

⁴² Vypočtený porovnáním rozdílů bilancovaných počtů obyvatelstva mezi jednotlivými sčítáními lidu a skutečně sečteným obyvatelstvem.

⁴³ SRB, Vladimír: *1000 let obyvatelstva českých zemí. Karolinum, Praha*, s. 212–213.

⁴⁴ KUČERA, Milan: *Populace České republiky 1918–1991. Sociologický ústav AV ČR, 1994*, s. 145.

⁴⁵ RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalská politika 1848–1989. ÚSD AV ČR, Praha*, s. 48.

⁴⁶ Hanzlík uvádí, že v letech 1952–1963 emigrovalo z Československa celkem jen 3030 osob. HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů. In: Securitas imperii 9. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2007*, s. 305.

⁴⁷ RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalská politika 1848–1989. ÚSD AV ČR, Praha*, s. 110–111.

k návratu zpět do Československa. V květnu 1969 pro ně prezident dokonce vyhlásil amnestii⁴⁸, ovšem z několika desítek tisíc se vrátilo pouze pár set osob.⁴⁹

V následujících letech došlo k výraznému poklesu počtu Čechů a Slováků, kteří se pokoušeli o emigraci překročením „zelené hranice“. Z hlediska občanů okolních sovětských satelitů byla situace jiná. Zejména občané NDR tvořili po uzavření hranice se Západním Berlínem začátkem 60. let stále větší skupinu osob, která se pokoušela emigrovat přes Československo. V druhé polovině 70. a v první polovině 80. let dokonce tvořili téměř polovinu z celkového počtu osob zadržených na hranici ČSSR se Západem⁵⁰ a necelou třetinu usmrčených osob tamtéž.⁵¹

Některé z pokusů o útěk skončily mimořádně tragicky. Pravděpodobně posledním zemřelým na československé železně oponě byl devítiletý Kevin Strecker, který zahynul 16. května 1989, když se jeho matka společně s ním a dalšími syny pokusila automobilem prorazit závoru na hraničním přechodu Strážný na Šumavě.⁵²

Statistický přehled

Celkový počet osob, které zemřely při pokusu překročit v letech 1948 až 1989 československé západní hranice, se pohybuje kolem tří set (v rámci našeho projektu jsme zdokumentovali celkem 276 osob). Tento údaj čítá jak zamýšlené pokusy o ilegální překročení hranice, tak i případy usmrčených v hraničním pásmu, kteří o přechod hranice neusilovali,⁵³ neobsahuje však informace o usmrčených pohraničnících a dalších příslušnících ozbrojených složek. Lze předpokládat, že jejich počty nebyly zanedbatelné, jelikož vysoký počet smrtelných úrazů pohraničníků byl jedním z důvodů odminování státní hranice v druhé polovině 50. let.⁵⁴

⁴⁸ Rozhodnutí presidenta republiky č. 52/1969 Sb., o amnestii.

⁴⁹ CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Sešity ÚSD AV ČR, sv. 29, Praha 1997, s. 27.

⁵⁰ RMV ČSSR č. 17/1981, Základné dokumenty k realizácii bezpečnostnej politiky strany a socialistického štátu po XVI. zjazde Komunistickej strany Československa. http://www.upn.gov.sk/data/projekty/rozkazy-mv/RMV_17_81.pdf

⁵¹ PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1948–1989*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2006.

⁵² VANĚK, Pavel: Poslední mrtvý vojskové ochrany státních hranic. In: Sborník ABS, č. 9. Archiv bezpečnostních složek, Praha 2011, s. 195–202, resp. <http://www.ustrcr.cz/cs/strecker-kevin>.

⁵³ Např. případ Vladimíra Vymětalíka, který byl usmrčen v létě 1967 v ovocném sadu za Mikulovem, viz <http://www.ustrcr.cz/cs/vymetalik-vladimir>.

⁵⁴ PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1948–1989*, s. 95.

Z hlediska časových období lze etapu mezi léty 1948 a 1989 rozdělit do čtyř částí na léta 1948–1950, 1951–1965, 1966–1971, 1972–1989.⁵⁵ Počty usmrcených nesouvisejí ani tak s délkou těchto období, jako s jejich charakteristikou – hlavními faktory byla technická opatření na hranicích a zároveň motivace lidí k útěku. Největší počet zemřelých je spojen s druhým nejdelším obdobím 1951–1965, pro něž je charakteristický ostrý režim na hranicích zahrnující jak zaminování, tak instalaci elektrického proudu v drátěných zátarasech. Tato dvě opatření byla příčinou poloviny všech úmrtí v daném období.

Během prvního období, které bylo nejkratší (1948–1950), zahynula necelá čtvrtina všech osob, a to i přesto, že ženižně-technické zabezpečení ještě nebylo na hranicích instalováno a úmrtí byla zapříčiněna použitím střelných zbraní (v drtivé většině případů šlo o zastřelení příslušníky pohraničních jednotek, ve zbytku případů se jednalo o sebevraždy). Důvodem tak výrazného počtu usmrcených byl vysoký počet pokusů o přechod hranic, resp. velký pohyb osob přes „zelenou hranici“ související s poválečným uspořádáním a odsunutím německého obyvatelstva z Československa, docházelo k častým návratům za příbuznými či pro majetek.

Druhé období (1951–1965) trvalo pětkrát déle než první a počet zemřelých je zhruba dvaapůlkrát vyšší – dvě třetiny z celkového počtu zemřelých. Celkový počet pokusů o přechod hranice sice poklesl⁵⁶, ale vzhledem k zapojení elektrického proudu do drátěných zátarasů a zaminování výrazně stoupl počet neúspěšných přechodů. Více než polovina usmrcených z tohoto období zemřela na zásah elektrických proudem, jednalo se skutečně o velmi nebezpečnou překážku. Ačkoliv průchod přes zaminované oblasti byl samozřejmě také velice riskantní, počet zaminovaných úseků byl výrazně nižší, stejně tak období užívání min pro tyto účely bylo kratší než v případě elektrického proudu v drátěných zátarasech.⁵⁷ Z hlediska počtu úmrtí způsobených minami je v rámci projektu evidována jedna osoba, na následky zranění způsobených výbuchem miny dále zemřelo velké množství pohraničnicků, jimž se však tento projekt nevěnuje.⁵⁸

Polovina 60. let je důležitým mezníkem kvůli uvolnění cest na Západ,⁵⁹ tudíž nižší potřebě nelegálních přechodů hranic, a zároveň kvůli zmírnění tvrdosti technických opatření –

⁵⁵ MAŠKOVÁ, Tereza – MORBACHER, Lubomír: Oběti československé železné opony 1948–1989. In: Paměť a dějiny, 2011, č. 3, s. 119–120, resp. <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1103/119-120.pdf>

⁵⁶ HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*, s. 305.

⁵⁷ Míny byly na hranicích umístěny cca 1952–1957. PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1948–1989*, s. 94.

⁵⁸ PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1948–1989*, s. 95.

⁵⁹ RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 65–75.

od ledna 1966 byl elektrický proud z drátěných zátarasů vypojen, miny byly odstraněny již v polovině 50. let. Celkový počet usmrcených v tomto období činí 3 % z celkového počtu.

V posledním období (1972–1989), které bylo nejdelší, zahynulo 8 % všech usmrcených. V této době, kdy stejně jako v předcházejícím období hranice střežili ozbrojení pohraničníci s vycvičenými psy, se do klesajícího počtu usmrcených promítla možnost legálního vycestování. Lidé raději volili emigraci přes Jugoslávii namísto tajných přechodů československých hranic.

Češi a Slováci nebyli zdaleka jediní, kdo se pokoušeli československé hranice se západními sousedy překonat, resp. nebyli jedinými zemřelými na československé železné oponě. Přibližně čtvrtinu všech zemřelých⁶⁰ představovali příslušníci cizích států, zejména těch sousedních. V jednotlivých obdobích činili cizinci mezi usmrcenými desetinový až pětinový podíl s výjimkou let 1972–1989, během něž více než polovinu usmrcených tvořili právě cizinci. Mezi cizinci jsou nejvíce zastoupeni Poláci (37 %), přičemž téměř všichni zahynuli v letech 1951–1965, kdy na hranicích panovaly nejpřísnější podmínky. Druhou největší cizineckou skupinou jsou Němci (16 % NDR, 13 % SRN, 11 % občané Německa v letech 1948–1949), právě občané NDR tvoří více než polovinu usmrcených v letech 1972 až 1989. Dále jsou výrazně zastoupeni Rakušané (celkem 8 %), Maďaři již o něco méně (6 %).

Vysvětlení, proč na československých hranicích zemřelo tolik cizinců, je několik. V poválečných letech existovala bezprostřední souvislost s krátkodobými návraty odsunutých obyvatel, hranici také lidé přecházeli z hospodářských důvodů (pašování zboží). Navíc Polsko nemělo hranici se Západem (pokud nepočítáme cestu přes moře) a nejbližší cesta do západních států vedla přes Československo.

U obyvatel východního Německa lze vyzorovat podobný trend, ovšem až po dostavbě berlínské zdi v roce 1961, do té doby přecházeli hranice právě mezi východní a západní částí Berlína. Je otázkou, proč obyvatelé NDR volili cestu na Západ přes Československo, ale pravděpodobně se mylně domnívali, že československé hranice nejsou tolik střežené jako ty mezi NDR a SRN. Navíc Československo pro ně bylo relativně snadno přístupné.

Co se týče Rakušanů, částečně se jednalo o nevědomý pohyb v hraničním pásmu a následný tvrdý zákrok československých pohraničníků, stejně jako v případě několika obyvatel SRN, příp. se jednalo o kauzy, kdy Pohraniční stráž zastřelila cizince na území

⁶⁰ Stejně procentuální zastoupení tvoří osoby, jejichž státní příslušnost se nepodařilo zjistit.

cizího státu.⁶¹ Rakušané nejspíš podceňovali tvrdost jednotek střežících československé hranice a přecházeli přes „zelenou hranici“ dle zvyků ještě z dob Rakouska-Uherska, popř. z dob benevolentnějšího režimu na hranicích. Důvody byly hospodářské – pašování, sekání luk či dobývání dřeva, dále také navštěvovali příbuzné žijící v Československu.

Podrobnější informace přinese připravovaná studie, jejíž součástí bude i analytická část sestavená na základě rozboru zpracované maticové sady dat týkající se zemřelých na hranici.

⁶¹ Viz případ Dicka (<http://www.ustrcr.cz/cs/johann-dick>) či Hubera (<http://www.ustrcr.cz/cs/huber-alois>).

Zdroje

Zákon č. 55/1928 Sb.

Zákon č. 92/1946 Sb.

Zákon č. 231/1948 Sb.

Zákon č. 69/1951 Sb.

Zákon č. 107/1953 Sb.

Zákon č. 63/1965 Sb.

Zákon č. 142/1970 Sb.

Rozhodnutí presidenta republiky č. 52/1969 Sb., o amnestii.

Nařízení ministra národní bezpečnosti č. 70/1951 Sb.

Rozkaz ministra vnitra č. 17/1989; Základné dokumenty k realizácii bezpečnostnej politiky strany a socialistického štátu po XVI. zjazde Komunistickej strany Československa⁶²

CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. ÚSD AV ČR, Praha 1997.

HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*. In: *Securitas imperii 9*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2007.

JÍLEK, Tomáš – JÍLKOVÁ, Alena: *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*. Baset, Praha 2006.

KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960. Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945*. ÚSD AV ČR – Prius, Brno 2006.

KUČERA, Milan: *Populace České republiky 1918–1991*. Sociologický ústav AV ČR, Praha 1994.

PARTOS, Gabriel: *Studená vojna očami východu a západu*. PTK-Echo a M-Press, Bratislava 1994.

PROCHÁZKA, Zdeněk: *Zapomenutá paměť místa*. In *Proměny sudetské krajiny*. Antikomplex, Praha 2006.

PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1948–1989*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2006.

⁶² http://www.upn.gov.sk/data/projekty/rozkazy-mv/RMV_17_81.pdf

RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. ÚSD AV ČR, Praha 2004.

RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. ÚSD AV ČR, Praha 2012.

SRB, Vladimír: *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Karolinum, Praha 2004.

VANĚK, Pavel. Poslední mrtvý vojskové ochrany státních hranic. In: Sborník ABS, č. 9. Archiv bezpečnostních složek, Praha 2011.

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 518, RMV ČSR č. 9/1958. Vyšetřování tr. činů opuštění republiky podle § 95 tr. zákona.

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

ABS, Dosud nezpracované archivní fondy útvarů Pohraniční a Vnitřní stráže, Pohraniční útvary SNB. č. j. 900-8 taj. /49-III; Prozatímní služební směrnice PS SNB

ABS, Dosud nezpracované archivní fondy útvarů Pohraniční a Vnitřní stráže, Pohraniční útvary SNB č. j. 1949 taj./1950; Směrnice pro výkon služby Pohraniční stráže.

ABS, f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (2357), k. 103, Rozkaz velitele Pohraniční a Vnitřní stráže č. 0090/1953 z 12. června 1953. Příloha č. 5. Výkon služby k ochraně státních hranic – na elektrickém zařízení ochrany státních hranic /EZOH/.

ABS, f. Pohraniční stráž, karton 107, inv. j. 225. Minová pole – zřízení, 9. listopadu 1951, č. j. PS-0010870/11-OS-51.

ABS, f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (2357), karton 103, Směrnice pro zřizování minových pásů u Pohraniční stráže, jejich udržování a odminování z 8. srpna 1953, č. j. PS- /10-OS-53.

Informační centrum OSN v Praze, *Všeobecná deklarace lidských práv* <http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf> (podle stavu ke dni 16. 5. 2013).